

BUYUK IPAK YO'LI BO'YIDAGI SHAHARLAR TARIXI

Odinayeva Umida Usmonovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
 +998902988817

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk ipak yo'lining ta'siri natijasida rivoj topgan shaharlarning rivojlanish darajasi va tarixda tutgan o'rni haqida so'z boradi. Tadqiqotda Buyuk ipak yo'lining ayniqsa, Amir Temur davrida rivoj topishi, shaharlarning iqtisodiy kuch-qudrati, savdo aylanmasi, tovarlar taqsimoti va boshqa ahamiyatga molik ma'lumotlar batafsil yoritib o'tilgan. Buyuk ipak yo'li mil. avv. II-milodiy XVI asrlarda mavjud bo'lib, bu vaqt oralig'ida ko'plab davlatlarning aynan shu yo'lni nazoratda tutish uchun ko'plab podshohlar kurash olib borganligiga tarix guvoh. Bundan ko'zlangan maqsad esa bitta: davlatning iqtisodiy qudratini oshirish bo'lgan.

Kalit so'z: Ipak, dallol, Yaksart, Drangean, Oltin yo'l, mushki anbar, Xesi koridori, savdo aylanmasi, ayriboshlash.

Qadimgi Buyuk ipak yo'li bir necha asrlar davomida Sharq va G'arbni bog'lab turdi. Eramizdan avvalgi II asrdan boshlab savdo yo'llarining birikmasi Xitoy bilan Rim imperiyasini bog'lar edi. Xitoy elchisi Chjan Szyan nomi bilan bog'liq Ipak yo'li I-II asrlarda keng rivojlandi. Xitoy bilan asosan O'rta Osiyolik savdogarlar – dallollar savdo qilishardi. Qadimda Ipak yo'li munosabati bilan I-II asrlarda, ya'ni 105-115 yillarda Xitoy Parfiya bilan aloqa bog'ladi. Parfiyaliklar katta qiziqish bilan ipakni xarid qilar edilar. Parfiyaliklardan ipak haqida rimliklar bilishdi. Tarixchi Florning ma'lumotiga qaraganda rimliklar ko'rgan birinchi mato eramizdan avvalgi 53-yil Mark Litsiniy Krasni mag'lubiyatga uchratgan forslarning bayrog'i bo'lgan. Savdo yo'llarining asosiy qismlari siyosiy vaziyatga qarab o'zgarib turardi. Aleksandr Makedonskiy imperiyasi tashkil topgandan so'ng savdo aloqalari kuchaydi. Salavkiylarning davrida Ellin hukmdorlarining Oks ortidagi davlatlarga qiziqishlari ortdi. Salavk buyrug'i bilan Demodam eramizdan avvalgi 293-280 yillarda Yaksartga hujum qildi. U yerda Yaksart orti Antioxiya shahri qurildi. Arxeologlar fikricha bu shahar Xonqa yaqinidagi (Toshkent viloyati, Oqqo'rg'on tumani) yoki bu shaharning o'zi qadimgi Antioxiya bo'lishi mumkin. Sirdaryo ham asosiy suv yo'li sanalardi. Yaksartdan tepaga Chochdan Orol dengiziga undan Girkan (Kaspiy) dengiziga keyinchalik Volga bo'ylab, Tanansiga borilardi. Antik davr mualliflari ma'lumotlarida Oksdan G'arbg hind mahsulotlari yetkazilardi. Salavkiylar davridagi ikkinchi ekspeditsiya Patrokiya nomi bilan bog'liq. Aristobul va Stratosfen patrokiya so'ziga

tayanib, Oks Osiyodagi yirik daryo deyishdi. Undan Girkan dengiziga ko'pgina narsalar olib borilardi. Strabon ma'lumotiga ko'ra Oksdan o'tuvchi 25 ta kechuv joylari aniqlangan. Hindistonga boruvchi boshqa savdo yo'li O'rta Yer dengizidan Buxoro Baqtriyaga yoki Marg'iyona (Turkmaniston), Drangean (Eron) va Afg'onistonga borgan. Savdoning rivojlanishi shaharlar va aholi madaniyatining rivojlanishiga olib keldi.

Miloddan avvalgi IV-II asrda Buxoro so'g'dida, Poykent, Varaxsha, Ramish kabi shaharlar vujudga keldi. Ularning eng mashhuri Poykent bo'lib, uni savdogarlar shahri deb atashardi. Ko'pincha savdogarlar savdo yo'lining oxirigacha borishmas edi, ular kerakli narsalarni yarim yo'lda sotib olishar edi. Choch, Samarqand va Buxoroda Xitoy savdogarlari mahalliy aholiga mahsulotlarni sotib kerakli narsalarni sotib olishgan. Ipak yo'lining shimoliy yo'nalishi bo'yicha Xitoy, O'rta Osiyo va Xind tovarlari Kavkaz va qadimgi rus shaharlari: Kiyev, Novgorodga borar edi. Miloddan avvalgi I asrda xitoyliklarning yanada uzoqroqda joylashgan savdo sherigi Parfiya davlati bo'lgan. Bu davrda Eron, Xitoy, Hindiston bilan Parfiya davlati o'rtasida muhim tijoriy-iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lgan: "Ipak yo'li" dan – Vaxsh, Qorategin va Oloy vodiysi orqali Qashqarga; G'arbiy yo'l Parfiyadan Ekbatanga (Eron) bo'ylab davom etgan; "Oltin yo'l" - Dovon (Farg'ona) orqali Issiqko'ldan o'tib Sibirga tomon cho'zilgan. Hindistondan zirovarlar, mushkianbarlar, Xitoydan ipak matolar, temir nikel, mo'yna keltirilgan. Markaziy Osiyoliklar va eronliklar Xitoy bilan Vizantiya yoki Xitoy bilan Yaqin Sharq davlatlari o'rtasida bevosita savdo aloqalarining rivojlanishidan hech qachon manfaatdor bo'lmaganlar. Chunki bu harakatning ostida katta iqtisodiy manfaat siyosati bor edi. Shu boisdan ham ipak yo'li uchun III asrdan boshlab Eron bilan Markaziy Osiyo o'rtasida hayot-mamot kurashi kuchaydi. Eron va Parfiya o'rtasida qattiq janglar bo'ldi¹. Kushon podshohlari davrida O'rta Osiyo xalqlari hayotida bir qator omillar tufayli katta o'zgarishlar yuz berdi: - birinchidan: ulkan markazlashgan quldorlik davlati tashkil topdi; - ikkinchidan: shaharlar ko'payib, xalqaro savdo aloqalari kengayib bordi. Savdo aloqalari quyidagi yo'nalishlarda rivojlandi: "Ipak yo'li" sharqda Xitoy, janubda Hindiston, G'arbda-Eron orqali Suriya va Rim, shimolda-Xorzam va alanlar mamlakati orqali Sharqiy Yevropa bilan olib borildi. Yana bir yo'l-Sibir "Oltin yo'li" mavjud edi. Eftalitlar (V-VI asrlar) xalqaro tijorat sohasida Eron, Vizantiya, Hindiston, Xitoy bilan keng aloqada bo'lishgan. Ipak, shisha, dorivorlar, qimmatli tosh va bo'yoqlar bilan savdo qilishgan. Eftalitlar davrida rangli oyna ishlab chiqarish rivojlangan. U O'rta Osiyodan asosan Xitoyga tashilar edi.

"Ipak yo'li savdosida Xitoy manbalariga qaraganda" III-VII asrlarda Markaziy Osiyo va O'rta Sharq orqali o'tgan ipak yo'lining nazorati so'g'dlarning qo'lida bo'lgan. Binobarin, Vey sulolasi tarixining 102-bobida "So'g'd davlati savdogarlari ilgari ko'proq Lyang zaminiga kelib tijorat qilar edi". Guzangda (Lyang va Guzang

¹ Rahmonov Sh.. Buyuk Ipak yo'lidagi bojxona. Moziydan sado. 2001 yil. 4-son. B. 15-17.

hozirgi Uvey shahri bo‘lib, ular qadimda Xesi koridoridagi yirik savdo markazlari bo‘lgan) ularni ko‘plab uchratish mumkin edi”, deb yozilgan. Milodiy IV asrda Xesi koridorida yashovchi so‘g‘diylarning soni ko‘payadi. Binobarin, ayni zamonda, Xitoyda o‘zaro urush bo‘layotganligi tufayli savdo ishlariga katta putur yetgan. Xesi koridori hukmdori ana shunday qaltis vaziyatda ham savdo ishlariga katta e‘tibor berib, so‘g‘diylarga qulay va imtiyozli sharoitlar yaratishga harakat qilardi. Natijada, so‘g‘d savdogarlari bu yerda yashashni ma‘qul topib, Markaziy va G‘arbiy Osiyo mamlakatlaridan olib kelingan mollarni Xitoyning boshqa o‘lkalariga tarqatishda faol harakat qilishardi. Oradan ko‘p o‘tmay Markaziy Xitoyning bir qator shaharlarida ham so‘g‘diy mahallalar tashkil topgan². “Tan sulolasining yangi tarixi” (Sin tangshu) ning “G‘arbiy mamlakatlar” nomli bobida zikr etilishicha, So‘g‘d davlati yemirilgandan keyin uning ta’siri ostida hududda bir qancha mayda xonliklar tashkil topgan. Ana shu davrda Xesi koridoriga kelib joylashib tijorat bilan shug‘ullanganlar soni ko‘paydi. Mazkur manbada so‘g‘diylar “savdo ishlariga qobil keladi, erkaklari 20 yoshga to‘lgan zahoti o‘zga mamakatlarga borib o‘z rizqlarini terishga harakat qiladilar”, deb ko‘rsatilgan. Vang Chjengya, Guan Lyanji, Li Mingvey Chen Aychju va Jin Yue kabi bir guruh xitoy olimlari so‘g‘diylarning Buyuk ipak yo‘li orqali bo‘lgan savdo va madaniy aloqalarda katta rol o‘ynaganligiga katta baho berishgan: “So‘g‘diylar miloddan avvalgi V asrlardan boshlab to milodiy X asrgacha bo‘lgan taxminan 1500 yillik davr davomida Ipak yo‘li orqali bo‘lgan aloqalarni rivojlantirishda nihoyatda ulkan hissa qo‘shgan”. So‘g‘diylar, ayniqsa, Dunxuan viloyatida ko‘p edi. So‘nggi yillarda mazkur viloyat hududida amalga oshirilgan arxeologik qazilmalar natijasida ko‘pgina ashyoviy dalillar topilgan: so‘g‘d tilida yozilgan hujjatlar, savdo ishlariga oid tizim daftarlari hamda o‘sha davrga oid ashyolar shular jumlasidandir. Chunonchi, Dunxuan viloyatida topilgan R-3559 raqamli tizimlash daftarida quyidagilarni uchratish mumkin: “Dunxuan viloyatida jami 13 ta qishloq mavjud bo‘lib, ularning biri Sungxua qishlog‘i deb ataladi, unda yashovchilar orasida xo‘rlar nihoyatda ko‘p. Sao Syaosyao, Sao Tulichji, Kang (Samarqand) davlatidan kelgan Kang FU, An davlatidan (Buxoro) kelgan An Xaozi, An Jyasha, Shi (Shosh, Toshkent) davlatidan kelgan Shi Sho‘lo‘dan, Shi Mono‘, Mi (Zarafshon daryosi janubidagi Samarqand davlatiga qarashli kichin xonlik) davlatidan kelgan Mi Fo‘chjengyan, Mi Yuyvan ismliklar yashaydi”. R-3929 raqamli ikkinchi bir hujjatda Dunxuanda yashagan so‘g‘diylarning olovga topinganligi va ularning ibodatxonasi borligi zikr etilgan. Shuning bilan birga, bu yerdagi so‘g‘diylar ibodatxonasi hovlisining kattaligi eniga 100 qadam kelishi ham ko‘rsatilgan. Xitoy tarixchisi Li Min Veyning yozishicha, Dunxuan viloyatining Sungxua qishlog‘i va Ancheng shahri so‘g‘diylar eng ko‘p yashaydigan joylar hisoblangan.

Lyu Yinsiengning yozishicha IV asrning birinchi yarmida Dunxuanda yashagan

² Buyuk Ipak yo‘lidagi Markaziy Osiyo shaharlari. Konferensiya materiallari. Samarqand, 1994. B. 176-177.

“xushang” (xo‘r savdogarlari) ning soni 100 kishidan ortiq bo‘lgan. Vey (220-265) va Jin (317-420) sulolari davrida so‘g‘diylar Ipak yo‘lidagi Uvey (Lyangjou) shahrida ko‘paygan. So‘nggi yillarda Datang viloyatida topilgan Shimoliy Vey sulolasi davriga oid so‘g‘d madaniyatiga xos buyumlarning jumladan, kumush va tilladan yasalgan idish-tovoqlarning topilishi bunga isbot bo‘ladi. Xitoy manbalaridagi ayrim ma‘lumotlarga qaraganda qadimiy Xitoyning poytaxti Chang’an (Sian) ham so‘g‘diylar ko‘p joylashgan shahar hisoblangan. Ularning ko‘pchiligi yirik savdogarlar sifatida faoliyat ko‘rsatishgan. Chang’anda bir necha bozor bo‘lganligi va so‘g‘diylar odatda bozorga yaqin joylarda yashaganligi chun shaharning bir qator joylarida zardushtiylar ibodatxonasi mavjud bo‘lgan. Turk xoqonligi davrida (VI-VIII asralar) O‘rta Osiyo Eron bilan savdo-sotiq aloqalari yaxshi emas edi. Turklar Vizantiya bilan bu borada bog‘lanish uchun 568-569 yillar o‘z elchilarini Istambulga yuborishdi. Ular Kaspiy dengizining shimoli Kavkaz orqali o‘tishi kerak edi. VI asr 70-yillarida Vizantiya va Eron o‘rtasida urush boshlandi. Turk xoqonligi bu paytda kuchayib bir necha bor Xitoyga yurish qildi. Va xitoyliklarni kuniga 1000 bo‘lak ipak miqdorida o‘lpon to‘lashga majbur etdi. VI asr 80-yillarida xoqonlik sharqiy va g‘arbiy qismga bo‘linib ketdi. VII asr boshlarida g‘arbiy xoqonlik yana yuksala boshladi va Xitoy bilan birlashuvi kuchaydi. 627-647 yillar Xitoyga O‘rta Osiyodan sovg‘a-salomlar bilan 9 marta savdo elchilari yuborildi. VII asrning 30-yillari O‘rta Osiyoga xitoylik ziyoratchi Syuan-Szyan keladi. U bu to‘g‘risida o‘z kechmishlarini yozib qoldirgan. Syuan-Szyan Issiqko‘l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro va Amudaryo bo‘ylab sayohat qildi³. 630 yili g‘arbiy Turk xoqonligining yuksalish davri boshlandi. Uning chegarasi eftalitlar davridagi kabi Hind daryosi qirg‘oqlarigacha edi.

Shaharlarning ko‘payishi Xitoy, Eron bilan savdo-sotiqni jonlantirdi. Karvonlar Marv orqali Chorjo‘y, Buxoro, Samaraqand, Choch, Isfijob, Talas, Siyob va so‘ng Sharqiy Turkiston vohasiga o‘tishgan. VIII asr o‘rtalariga kelib “Ipak yo‘li” ning g‘arbiy qismi arablar nazoratiga o‘tadi. Tohiriylar va Somoniylar davrida (IX-X asrlar) Movarounnahrning asosiy viloyatlari, chunonchi Zarafshon vodiysi xo‘jalik jihatidan ilg‘or edi. Shahar bilan qishloq o‘rtasida, qishloq dehqonchilik rayonlari bilan ko‘chmanchi dasht o‘rtasida muttasil ortib boruvchi mol ayirboshlash, shuningdek, karvon savdosining gurkirashi qishloq xo‘jaligining, konchilik va hunarmandchilikning rivojlanishiga imkon berdi.

Movarounnahrda dehqonchilik va bog‘dorchilikka ham katta e‘tibor berilgan. Shaharlarda ham, qishloqlarda ham hunarmandchilik ishlab chiqarishda ko‘plab odamlar mashg‘ul bo‘lishgan. Zandona (Buxoro viloyatida) qishlog‘ida bo‘z to‘qilgan va bunday mahsulot Iroq, Eron, Hindistonga ham yuborilgan. Iskijkat qishlog‘idan bo‘z matolarni boshqa joylarga ko‘p miqdorda olib ketilardi. Buxorodan qo‘y juni, yog‘, soch moyi, mehmonxonalarga to‘shaladigan matolar, Ushmun matolari, egar,

³ Jabborov I. Buyuk ipak yo‘li chorrahasidagi tarixiy obidalar. Moziydan sado. 2004 yil. 3-son.

Tabariston matolari, go'sht va qovunning alohida turlari olib ketilar edi. Samarqanddan Samarqand matolari, simgin (kumushrang) matolar, kimxoblar, Mamarajil deb ataladigan qizil matolar, sinizi matolari, har xil shoyilar, ro'mollar, uzangilar, sovluqlar, qayishlar, katta mis qozonlar, yong'oq va shu kabilar olib ketilar edi. Shosh yoki Choch viloyati a'lo sifatli charmi va charm mahsulotlari bilan mashhur edi. Shoshdan boshqa yerlarga ot terisidan ishlangan baland egarlar, o'qdonlar, chodirlar, xom terilar, shuningdek chakmonlar, joynamoz gilamchalar, g'alla, kamon, igna va qaychilar chiqarilar edi. Sharqiy Yevropa Somoniylar mo'ynasi, oq suvsar mo'ynasi, tulki, quyon, echki mo'ynalari, shuningdek sham, o'q, oq terak po'stlog'i, uzun qalpoqlar, baliq yelimi, baliq tishlari, kanakunjut moyi, anbar, ot terisidan ishlangan charm, asal, yong'oq, qalqon, qayin po'sti, slavyan qullari, qo'ylar va sigirlar – bularning bari bulg'orlardan olingan. Bundan tashqari, Xorazmda quruq mevalar, targ'il movut, qand-qurs, gilamlar, sovg'abop kimxoblar, qulflar, baliq, qayiq'larni ko'plab xarid qilish mumkin edi⁴. Somoniylar davrida Movarounnahrda janubi-sharqiy Yevropa, shuningdek Eron va Kavkazni O'rta Osiyo orqali Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'lab turuvchi karvon savdosi katta ahamiyat kasb etdi. Agar VII-IX asrlarda karvon yo'llari orqali faqat zeb-ziynat byumlari tashilgan bo'lsa, Somoniylar davrida (X asr) eng zarur narsalar ko'proq uchraydigan bo'ldi: bular oziq-ovqat mag'sulotlari hunarmandchilik xom ashyolaridir. Old Osiyoni Mo'g'uliston va Xitoy bilan tutashtirgan karvon yo'li Bag'doddan boshlanib, Hamadon, Nishopur, Marv, Omul (Chorjo'y), Buxoro, Samarqand, Shosh (Toshkent), Taroz (Jambul), Qulon (Lugovaya bekati), Marki, Balosog'un, Suyob, Issiqko'lning janubiy sohili orqali o'tib, keyin Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga borar edi. O'rta Osiyodan Yevropaga olib boradigan yo'lning ahamiyati katta edi. Xazar podsholigiga qarshi kurash davrida bu yo'l Marv, Buxoro va Xorazm orqali, ya'ni O'rta Osiyo yo'llari orqali o'tgan. Savdogarlar Buxorodan Jayhun (Amudaryo) tomon yurib, so'ngra daryo bilan Qiyot (Xorazm), keyin Urganchga (Jurjoniya), bu yerdan Zamjanga borganlar, so'ngra Elba, Ural, Samara, Kinel, Cherelishan daryolaridan o'tib, Bulg'orga yetib borganlar.

Xorazmning Xazar podsholigining Itil va boshqa viloyatlari bilan madaniy va boshqa savdo iqtisodiy aloqalari ham mustahkam bo'lgan. X asrda savdogarlar savdo uyushmalariga birlashgan, savdo-sotiqda cheklar ko'p qo'llanar edi. Katta miqdordagi pulni biror shaharda biror sarrofga berib, uning evaziga undan chek olish va mo'ljallangan joyga borish bilan shu chekni ko'rsatib, o'sha chekda ko'rsatilgan miqdordagi pulni to'la ravishda qaytarib olish mumkin edi. Savdo asosan mol ayirboshlash yo'li bilan olib borilar, pul esa hisob-kitob birligi bo'lib xizmat qilardi, xolos. Savdogarlar o'z mollariga muayyan narx qo'yar va boshqalarning ham shunday narx qo'yilgan moliga o'z mollarini ayirboshlab olar edilar. Masalan, Xitoyda kumush dirhamlarni qabul qilmay, faqat molga mol ayirboshlaganlar. Sharqiy Yevropada esa

⁴ www.ziynet.uz

dirhamlar ham pul, ham mol o‘rniga o‘tgan. Karvon savdosi murakkab xizmatni talab etardi. Shahar va qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan, ularda savdogarlar va karvonga xizmat qiluvchi xodimlar uchun hujralar, tuyalar, otlar, xachirlar, eshaklar uchun og‘ilxonalar bo‘lgan. Zarur yem-xashak va oziq-ovqat saqlanar edi. Xitoydan O‘rta Osiyoga kimxob va shoyi, arzon matolar, oltin va kumush aralashtirib to‘qilgan zarboj matolar olib kelinar edi. O‘rta Osiyodan Xitoyga shisha yuborilar, ayniqsa Samarqand shishasi o‘zining yuqori sifatligi bilan yuqori baholanardi. Ilgari shisha zeb-ziynat buyumi hisoblangan. O‘rta Osiyodan Xitoyga otlar ham sotib turilgan. Sharqiy Yevropaga, ikki yirik bozor: Itil va Bulg‘orga O‘rta Osiyodan zarb etilgan dirhamlar, sholi, ip gazlama, jun va shoyi matolar olib ketilgan. Xorazmga Sharqiy Yevropadan ko‘plab teri, mo‘yna, mo‘ynali hayvonlar, teri oshlashda ishlatiladigan po‘stloq, qoramol va qullar olib kelingan. Shimoliy Yevropadan mo‘yna va teridan tashqari asal va qullar keltirilgan. XII asrning ikkinchchi yarmiga kelib Xorazm xalqaro savdoning yirik markaziga aylanib qoldi. Bu yerda savdogarlar Volgabo‘yi, Hindiston, Erondan kelishar, bu yerdan esa savdo karvonlari Yaqin Sharq, Sharqiy Turkiston va Xitoyga yo‘l olar edi. Xorazm poytaxti Urganchdan yo‘llar Mo‘g‘ulistonga, qipchoq dashtlari orqali esa Volga mansabidagi port shahar Saksiyaga rus knyazliklariga va Yevropaga yo‘nalgan. XIII asrga kelib “Ipak yo‘li”ning barcha tamoqlari bo‘ylab nazoratni Chingizxon o‘z qo‘liga oladi. Bu holat to XIV asr o‘rtalarigacha davom etdi. So‘ngra “Ipak yo‘li” Temur va temuriylar nazorati ostiga o‘tdi. XV asrda Temuriylar davlati uzoq va yaqin qator qo‘shni mamlakatlar: Xitoy, Hindiston, Tibet, Eron, Rossiya, Volga bo‘yi va Sibir bilan muntazam savdo-sotiq qilardi.

Xitoydan asosan ipak, shoyi matolar, xususan atlas va parchalar, chinni, la‘l, gavhar va mushk; Hindistondan nafis oq rangli ip matolar, nil bo‘yoqlar, xushbo‘y ziravorlar; Erondan surp, marvarid, durlar, Rossiya, Tatariston va Sibirdan qimmatbaho mo‘yna, teri va mo‘m olib kelinar edi. Yevropa mamlakatlaridan Samarqandga olib kelingan mollar orasida farang gazmollari, movuti, Cherkas pichog‘i bor edi. Samarqanddan chet mamlakatlarga, xususan Rossiya, Tatariston va Sibirga arzon narxli ip matolar, asosan bo‘z, duxoba, shoyi gazlama, qog‘oz, quruq meva, guruch, paxta va kalavalar chiqarilgan. Chet davlatlar bilan o‘zaro savdo-sotiqni kengaytirishda temuriylarning qo‘shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik aloqalari katta rol o‘ynadi. XV asrning birinchi choragida Ulug‘bek va Shohruh daavlatlari bilan Xitoy o‘rtasida muntazam ravishda elchilar almashib turiladi. Xitoy temuriylar bilan savdo qilishdan manfaatdor edi. Xitoy Movarounnahr va Xurosondan yilqi sotib olardi. Har ikkala davlat o‘rtasidagi savdo va elchilik aloqalari bu davrda yanada rivoj topadi. Deyarli har ikki – uch yilda Samarqand bilan Hirotga Xitoy elchilari va savdogarlari, Xonbaliqqa (pekinga) esa Movarounnahr va Xuroson elchilari va savdogarlari qatnab turishgan. 1418 yilda Ardasher boshliq Shohruh elchilari Xitoyda bo‘ladilar. 1419 yilda bunga javoban Li-Do va Jong-Fu Xitoydan Samarqand va Hirotga elchi bo‘lib

keladilar. Elchilar Ulug‘bek va Shohruh nomiga o‘zaro do‘stlik munosabatlarini rivojlantirish xususidagi takliflar yozilgan maktub va katta sovg‘a-salomlar topshiradilar. 1420 yilda Shohruh va Ulug‘bek 530 nafardan iborat elchilik karvonini Xitoyga jo‘natdilar. Temuriylarning elchilari ikki yildan ortiqroq Xitoyda bo‘lib, 1422 yilda o‘z vatanlariga qaytib ketadilar.

Movarounnahrda Xitoyga o‘sha zamonlarda ikki karvon yo‘li orqali borilgan. Birinchi yo‘l Toshkent, Sayram, Yettisuv va Sharqiy Turkistonning Turfan va Kumul shaharlari orqali, ikkinchi yo‘l Farg‘ona vodiysi orqali Xo‘jand, Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon va O‘sh orqali Oloy vodiysi bo‘ylab borgan va Sharqiy Turkistonning Qoshg‘ar, Xo‘tan, Yorkent shaharlari orqali o‘tgan. Shohruh bilan Ulug‘bek zamonida Tibet va Hindiston bilan ham yaxshi qo‘shnichilik munosabatlari o‘rnatiladi. 1421 yilda Tibetdan Buxoro va Samarqandga elchilar keladi. 1441-1442 yillarda Shohruh Hindistonga Bijanagar saroyiga tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy boshchiligidagi elchilarni yuboradi. U Karmon, Ormuz va Fors qo‘ltig‘i orqali Hindistonga qilgan sayyohatini yozib qoldiradi. Osiyo xalqlari iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojida Buyuk ipak yo‘lining ahamiyati beqiyosdir. U sharqda Xitoydan boshlangan. Shu sababli shaharlar tarixini o‘rganishni Buyuk ipak yo‘li yo‘nalishi bo‘yicha boshlasak maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Xitoy shaharlaridan Sian, Dunxuan, Kumul(Xami), Urumchi, Qoshg‘ar, Yorkent, Xotan Buyuk ipak yo‘lidagi qadimiy shaharlardan hisoblanadi. Sian - Xitoy davlatlarining qadimiy va o‘rta asrlardagi poytaxti bo‘lib, bu yerda ko‘plab mashhur tarixiy, arxeologik va arxitektura yodgorliklari mavjud.

Sian shahrida 772 yil qurilgan budda ibodatxonasi hozirgacha saqlanib qolgan. Shensi viloyatidagi muzeyning arxeologiya ko‘rgazmasida Sin, Xan, Tan sulolalariga mansub buyumlar uchraydi. Ular orasida qurollar, terrokata haykalchalar, idish-tovoqlar ko‘zga tashlanadi. Ko‘rgazmaga qo‘yilgan buyumlarning aksariyati o‘rta asr Xitoyining Ipak yo‘li orqali savdo aloqalari haqida shohidlik beradi⁵. Dunxuan - Xitoyning Gansu profinsiyasining g‘arbida joylashgan shahar. Dunxuan milodning birinchi ming yilligida Xitoyni Janubiy va G‘arbiy Osiyo bilan hamda G‘arbiy Osiyo orqali Yevropa bilan bog‘laydigan Buyuk ipak yo‘lida muhim nuqta bo‘lgan. Dunxuandan 14 km janubi-g‘arbda g‘orlarda joylashgan budda monastri bor. Syanfodun (“Ming budda g‘ori 353-366) bor. 480 ga yaqin g‘or saqlanib qolgan. (Eng kattasi Mogao g‘ori), 1899 yili g‘orlardan birida 20 mingdan ortiq Xitoy, Hindiston, O‘rta va Kichik Osiyoda yashagan xalqlar tilida yozilgan qo‘lyozmalar topilgan. 1907 yili bu topilmalarning ko‘pchilik qismi Aurel Stey ekspeditsiyasi tomonidan Angliyaga olib ketilgan va Britaniya muzeyiga topshirilgan, bir qismi Pekin kutubxonasida saqlanmoqda. Xami - (hozirgi Kumul shahri) Shimoliy-g‘arbiy Xitoydagi shahar. Sinszyan – Uyg‘ur avtonom respublikasining sharqiy qismida. Lansin temir yo‘li va

⁵ Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizasiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001.

Lanchjou –Urumchi avtomobil yo‘llari ustidagi transport punkti. Bu shaharda arxeologik ko‘rgazmasi paleolitdan to o‘rta asrlargacha bo‘lgan davrga mansub turli madaniy ashyolaridan iborat muzey mavjud. Ko‘rgazmalarda bronzadan ishlangan mehnat qurollari, qurol-yarog‘lar, taglikda bronza qozoni, xunn davri buyumlari, qadimgi turk madaniyati ashyolari va hokazolar bor. Sak madaniyati topilmalari alohida xonaga qo‘yilgan. Xami shahrida Adkara masjidi hamda Tan davrida yashagan va Xitoyda islom dinining ilk targ‘ibotchilaridan biri bo‘lgan G‘ozixon Vali mozori bor. Urumchi (xitoycha nomi-Dixua) - Xitoydagi shahar. Sinsyan – Uyg‘ur avtonom respublikasining ma‘muriy va asosiy sanoat markazi. Tyanshan tog‘larining shimoliy etagida, Urumchi daryosi vodiysidagi vohada joylashgan. Urumchi shahri muhim iqtisodiy va madaniy markaz hisoblanadi. Shuningdek transport yo‘llarining muhim tarmog‘ida joylashgan Qoshg‘ar – Qashg‘ar, Kojg‘ar, Kashi- Xitoyning g‘arbiy qismidagi shahar. Sin Szyan-Uyg‘ur avtonom respublikasining, Qashg‘ar daryosi sohilida, Tyanshan tog‘larining janubiy etagida joylashgan. Shahar to‘g‘risidagi dastlabki ma‘lumotlar miloddan avvalgi manbalarda uchraydi. Milodiy I asr boshida Qoshg‘ar bir kichik xonlik poytaxti bo‘lgan. Keyinchalik u xunlar, kushonlar, eftalitlar davlatlari, Turk hoqonligi (V-VII asr), Uyg‘ur hoqonligi (VII-IX asr) tarkibiga kirgan. X-XII asrlarda Qoraxoniylar davlati poytaxti bo‘lgan. Bu davrda u sharqiy Turkistonning siyosiy va madaniy markaziga aylangan. Hozirgi Qoshg‘ar shahri Abu Bakr Dug‘lat davri (1480-1514) da qayta qurilgan. Yorkent xonligi va jung‘orlar hukmronligi davrida poytaxt Yorkent shahriga ko‘chdi. 1878 yili manjur-xitoylar Sharqiy Turkistonni bosib olgach, Qoshg‘ar yana ma‘muriy, madaniy markazga aylandi. Qoshg‘arda arxitektura yodgorliklaridan Mahmud Qoshg‘ariy, Oppoq Xo‘ja, Yusuf Xos Hojib kabi allomalarning maqbaralari va budda ibodatxonasi mavjud. Yorkent - Xitoyning Sinszyan – Uyg‘ur avtonom respublikasidagi shahar. Takla-Makon cho‘lining g‘arbiy qismida, Yorkentdaryoning o‘ng sohilida, 1200 metr balandlikda joylashgan, Shahar ikki qism-musulmonlar yashaydigan Yorkent va xitoylar yashaydigan Shachedan iborat. Yorkent muhim savdo va tranzit punkti hisoblanadi. Yorkent orqali qadimda O‘rta Osiyodan Sharqiy Turkistonning boshqa shaharlari va Hindistonga boriladigan karvon yo‘li o‘tgan. Xo‘tan - Xitoyning shimoli-g‘arbiy qismidagi shahar. Sinszyan – Uyhur avtonom respublikasidir. Yurunqosh daryosi vodiysidagi bu shahar Shimoliy Kunlun avtomobil yo‘lidagi transport punkti hisoblanadi. Xo‘tan shahri Taklamakon cho‘lidagi vohaning markazi bo‘lib. Qadimda karvon yo‘llarining kesishgan joyi bo‘lgan. XV asrgacha Xo‘tan orqali Xitoydan Yevropaga ipak olib borilgan. Shahar atrofida ipakchilik rivojlangan ipak yigirish fabrikasi mavjud. Lohur – Pokistonning shimoli-sharqiy qismidagi shahar. Chinob daryosining so‘l irmog‘i ravining chap sohilida. Panjob viloyatining ma‘muriy va iqtisodiy markazi. Kattaligi jihatidan mamlakatda Karachidan keyin ikkinchi o‘rinda turadi. Lohur tarnsport yo‘llarining muhim tarmog‘ida joylashgan bo‘lib, Pokistonning

savdo moliya va diniy markazi hisoblanadi. Hunarmandchilik (oltin va kumush buyumlar tayyorlash. Gilam to'qish, kashtachilik va naqqoshlikning qadimiy markazi. Lohur shahrida san'at va savdo muzeyi mavjud. Kobul – Afg'onistonning poytaxti bo'lib, Kobul daryosi vodiysida, 1820 metr balandlikda, Asmon va Sherdarvoza tog'lari orasidagi vohada joylashgan shahar. Ptolemey asarlarida Kobul Kobur shaklida uchraydi. Kushon podsholigi, keyinchalik eftalitlar davlati tarkibida bo'lgan. Eftalitlar davlati tanazzulga uchragach, Kobulni buddizm dinidagi mahalliy hokimlar (Kobul shohlari) idora qilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning shoh asari "Boburnoma"da shunday satrlarni o'qiydiz: "Hindiston bilan Xuroson orasidagi karvon yo'llarida ikkita shahar bor. Biri Kobul, yana biri Qandahor. Kobul-Hindiston bilan Xuroson o'rtasidagi vositachidir. Bisyor yaxshi savdoxonadir. Xitoy yoki Runga (Kichik Osiyoga) borganlarida ham shunchalik savdo qilg'aylar. Har yili yetti-sakkiz – o'n ming ot Kobulga keladi. Quyi Hindistondan o'n-o'n besh-yigirma ming o'ylik (mayda ho'kiz) karvon Kobulga keladi. Hindistondan oq mato. Qandliklar va dorivor giyohlar keltiradilar. Xuroson va Iroq, Rum va Chin (Xitoy) mollari Kobulda topiladi". Bomiyon (Bomion, Bamion) - Afg'onistonning Kobul shahridan 230 km shimoli-g'arbda, tog' ustida joylashgan qadimgi shahar. Bomiyon I asrdan ma'lum. U kushonlar saltanati va ilk feodalizm davrida tog'dan o'tadigan savdo karvon yo'li ustida qurilgan. Unda budda ibodatxonalari qurilgan va ma'budalar haykallari qo'yilgan. Haykallardan biri erkak kishi gavdasining uzunligi 36 metr bo'lgan. Xitoy sayyohi Syuan Syanning (VII asr) ta'rifiga ko'ra, Bomiyonda o'nta budda ibodatxonasi va mingdan ortiq budda rohiblari bo'lgan. XXI asr boshida Bomiyon o'lkasidagi Buddha haykallari va g'orlar terrorchilar tomonidan yer bilan yakson qilindi. O'zining bebaho "xazina"si, "mo'jiza"si bilan necha asrlardan buyon dunyo sayyohlarini o'ziga maftun etgan Bomiyon o'lkasi o'rnida uqltepa qoldi, xolos. Hirot - Afg'onistonning shimoli-g'arbiy qismidagi shahar. Herirud daryosidan sug'oriladigan kattagina vohada joylashgan. Kushka, Mashhad. Qandahor va Shimoliy Afg'onistonga boriladigan avtomobil yo'llari tarmog'ida joylashgan. Shaharning nomi miloddan avval ham ma'lum bo'lib, Sosoniylar davrida yirik shaharlardan biriga aylangan. VII asrdan Arab xalifaligi tarkibida bo'lib. ancha rivojlandi. Somoniylar davrida esa Hirot Xurosonning eng asosiy shahri hisoblanardi. X asr boshida Hirot G'uriylar davlati tarkibiga kirdi. 1020 yildan Hirotni G'aznaviylar noibi Sulton Mas'ud boshqargan. 1221 yili Hirotni Chingizxonning o'g'li Tulay qo'shinlar egallab, butunlay vayron etdilar. 1234 yili O'qtoyxon Hirotni qayta tiklashni buyurdi. Marv va Balxning mo'g'ullar tarafidan vayron etilishi natijasida karvon yo'llari O'rta Osiyodan Hindiston va Xitoyga Hirot orqali o'tgan. Kurtlar hukmronligi davridan Hirot Xurosonning asosiy shahri sifatida tez rivojlandi. 1383 yili Amir Temur Hirotni egallab, o'z davlatiga qo'shib oldi. Hirot dastlab Mironshoh (1368-1408) ning , keyinchalik 1397 yildan Shohruh (1377- 1447) Abu Sa'id (1458-690, Sulton Husayn

(1469-1506) va boshqa temuriylarning poytaxti bo‘lgan. Hirot temuriylar hukmronligi yillarida juda taraqqiy etgan. O‘rta Sharqning yirik savdo, hunarmandchilik va madaniy shahriga aylangan. Hindiston, Xitoy, Moskva davlati va boshqalar bilan savdo va madaniy aloqalar olib borgan⁶. Nishopur - Eronning shimoli-sharqiy qismidagi shahar. Xuroson ostonasidan Nishopur orqali Mashhad-Tehron temir yo‘l, avtomobil yo‘li o‘tgan. Nishopur yaqinidan feruza qazib olingan. Nishopur nomi Shopur I (yoki Shopur II) ismi bilan bog‘liq, 650 yilda uni arablar egallagan. IX asrda Tohiriylar davlatini, 10 asrda somoniylar davlatining Xuroson noibliги poytaxti, IX-XII asrlarda Fors, Kirmon, Xuroson, Gurgon, Sind mollari uchun yirik bozor bo‘lgan. XI-XII asrlarda saljuqiylarning qarorgohlaridan biri, 1221 yilda mo‘g‘ullar Nishopurning barcha aholisini qatl etgan. XIV-XV asrlarda shahar qayta tiklangan. Nishopurda Umar Xayyom va Fariddiddin Attor yashab, ijod qilgan va shu yerda dafn etilgan. 1963 yilda Umar Xayyomning qabriga maqbara qurilgan⁷. Tehron – Eronning poytaxti. Mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, savdo moliya va madaniy markazi. Tehron XII asrda Ray shahri yaqinidagi manzilgoh o‘rnida barpo qilingan. XIV asrdan boshlab yirik savdomarkaziga aylandi. Bag‘dod – Iroqning poytaxti. (1921). Dajla daryosining har ikki sohilida, Markaziy va Janubiy Osiyo hamda O‘rta dengiz mamlakatlarini birlashtirib turuvchi yo‘llar chorrahasida joylashgan. Mamlakatning eng katta shahri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmonov Sh.. Buyuk Ipak yo‘lidagi bojxona. Moziydan sado. 2001 yil. 4-son. B. 15-17.
2. Buyuk Ipak yo‘lidagi Markaziy Osiyo shaharlari. Konferensiya materiallari. Samarqand, 1994. B. 176-177.
3. Jabborov I. Buyuk ipak yo‘li chorrahasidagi tarixiy obidalar. Moziydan sado. 2004 yil. 3-son.
4. Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizasiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001.
5. Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizatsiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001. 133-135.
6. Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. - Toshkent, 1997.
7. Jabborov I. Ipak yo‘li afsonalari. - Toshkent, “Fan”, 1993
8. Zokirov Sh., Soatov A. Bu qadim yo‘llar. Fan va turmush, 1991 yil. 7-son.
9. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. - Toshkent, “O‘qituvchi”, 1997.B.125-126.
10. Masharipov Q. Xorazmning Yevropa bilan savdo aloqalari. Moziydan sado. 2003 yil, 2-son.
11. Mirzayev R. Ibn Fadlan: turklar mamlkatiga safar. Moziydan sado, 2005 yil, 1-son
12. www.ziyonet.uz

⁶ Raxmonov Sh.A. Tavka. Turon Movarounnahr sivilizatsiyasi. – Toshkent, , A.Qodiriy nomli xalq merosi nashriyoti, 2001. 133-135.

⁷ Annayev T., Shaydullayev Sh. Surxondaryo tarixidan lavhalar. - Toshkent, 1997.